

нізаційної структури Січі / І. С. Стороженко. – Дніпродзержинськ, 2007. – 418 с. – 9 вкл.

14. *Стороженко І. С.* Лицарська гіпотеза утворення Запорозької Січі / І. С. Стороженко // Київська старовина. – 2003. – № 5.

15. *Стороженко І. С.* Організаційна структура козацтва, що передувала утворенню першої Запорозької Січі (друга половина XVI ст.) / І. С. Стороженко // Київська старовина. – 2004. – № 2.

16. *Стороженко І. С.* Перша Запорозька (Базавлуцька) Січ кінця XVI – першої половини XVII ст. / І. С. Стороженко // Київська старовина. – 2005. – № 1.

17. *Стороженко І. С.* Перша Запорозька (Базавлуцька) Січ кінця XVI – першої половини XVII ст. (продовження) / І. С. Стороженко // Київська старовина. – 2005. – № 2.

18. *Tadeusz Krzastek.* Żółte Wody – 1648 / Tadeusz Krzastek, Wiesław Majewski, Mirosław Nagielski, Iwan Storożenko. – Warszawa, 1999.

Надійшла до редколегії 26.11.09

УДК 94(477.7) 325 (=16 2.1=512.145) «170 0/1800»

В. В. Грибовський

ГО «Інститут суспільних досліджень» (м. Дніпропетровськ)

НИВЕЛЯЦІЯ ТРАДИЦІЙНИХ ПОТЕСТАРНИХ І ЕГАЛІТАРНИХ СТРУКТУР ЗАПОРОЗЬКОГО КОЗАЦТВА В ОСТАННІ ДЕСЯТИЛІТТЯ ІСНУВАННЯ СІЧІ

Виокремлено традиційні потестарні і егалітарні структури запорозького козацтва, розглянуто їхню нивеляцію як наслідок стабілізації кордонів на російсько-турецькому порубіжжі; простежено тенденції соціальної диференціації козацької спільноти та рангового стратифікування керівної верстви Коша.

Ключові слова: потестарні та егалітарні структури, степове порубіжжя, гінтерланд, запорозьке козацтво, Російська імперія.

Вычленены традиционные потестарные и эгалитарные структуры запорожского казачества, рассмотрена их нивеляция как следствия стабилизации границ на российско-турецком пограничье; прослежены тенденции социальной дифференциации казачьего сообщества и ранговой стратификации руководящей прослойки Коша.

Ключевые слова: потестарные и эгалитарные структуры, степное порубежье, гинтерланд, запорожское казачество, Российская империя.

The article is devoted to the selection of Zaporozhian Cossack's traditional potestiar and egalitarian structures, observes the tendency of their nivellation as a consequence of the Russian-Turkish border stabilization; investigates the tendency to social differentiation of the Cossack society and rank stratification processes within ruler-classes of the Kish.

Key words: potestiar and egalitarian structures, Steppe border zone, hinterland, Zaporozhian Cossacks, Russian empire.

У науковій літературі з історії запорозького козацтва існує значний комплекс напрацювань, що висвітлює соціально-політичну організацію Січі та управління Запорозькими Вольностями. Якщо не залучати до розгляду твердження про маргінальний характер козацьких спільнот, то в цьому масиві основні концептуальні бачення типологічної сутності владних відносин на Січі можна звести до такого: чернечо-лицарський орден (А. О. Скальковський), демократична республіка/община (О. Я. Єфименко, Д. І. Яворницький), осередок антифеодальної боротьби, в якому зароджувалися буржуазні відносини та капіталістичний тип економіки з відповідним демократичним устроєм (В. О. Голобуцький). Перелічені позиції мають спільним те, що ставлять козацьку спільноту в ту чи іншу відповідність до феодальних утворень пізнього Середньовіччя, тобто розглядають їх у межах стадіальної шкали: дофеодальне, феодальне, післяфеодальне. При цьому з розгляду випадає одна з найсуттєвіших характеристик козацтва – його прикордонне розташування, котре не могло не впливати на організаційні основи козацтва та його діяльність. Так само не було помічено і те, що зміни станів степового кордону йшли у тісній кореляції з трансформаціями козацької спільноти.

Цим дослідженням ми визначили собі завдання з'ясувати зміст трансформації елементів політичної системи Війська Запорозького в 50–60-ті рр XVIII ст. і простежити їх відношення до процесу стабілізації російсько-турецького кордону в Північному Причорномор'ї, що розпочався після укладення Константинопольського мирного договору 1700 р. і був поглиблений Білградським миром 1739 р. Головна увага зосереджена на часі перебування останнього кошового отамана Петра Калнишевського при кошовій булаві, а заодно – на питаннях видозміни використовуваного ним владного ресурсу, що дозволяв йому бути офіційним очільником Січі спочатку епізодично (у 1762 р. і 1763 р.), а згодом

постійно (1765 р. – 1775 р.), звівши нанівець значення інституту загальної козацької ради і виборності старшини.

Запорозьке козацтво опанувало незвичний для української хліборобської людності степовий простір. Вихід за межі «титульної» території (гінтерланду) та властивих їй форм соціально-політичного життя, спричиняв до відродження архаїчних принципів суспільної організації. Серед них – егалітаризм, тобто принцип статусної рівності, що існував у додержавних утвореннях і, звісно, не мав нічого спільного з проголошеним Французькою революцією кінця XVIII ст. формулою: «свобода, рівність і братерство», а тяжів до архаїчних, до державних типів політогенезу. Наголосимо на тому, що егалітарні і потестарні структури Запорожжя були витлумачені народницькою історіографією у категоріях демократії, соціальної справедливості та вищих громадянських чеснот, чим було закладено чинну й до сьогоднішньої історіографічної традиції. Так, Д. І. Яворницький писав: «Запорожская община доходила до полного идеала равенства, неизвестного ни в древнем мире, ни в средних, ни в новых веках; господствовавшее здесь начало равенства проходило везде: во время общих собраний, при выборах войсковых старшин, при управлении сичевом ... и в частной жизни» [25, с. 11]. Або ще: «На Запорожье, господствует совершенное равенство и народоправление... [Существует] государство чисто демократического характера» [23, с. 2]. В. О. Голобуцький, заперечивши такий, на його думку, «ідеалізований погляд на запорозьке життя», висунув тезу про те, що у середовищі запорозького козацтва ще наприкінці XVI ст. відбувалися процеси майнової диференціації [4, с. 58, 166]. Однак цей дослідник для аргументування своєї тези переважно оперував джерелами часів Нової Січі, головним чином 50-х – першої половини 70-х рр. XVIII ст.

Добір матеріалу пізнього періоду існування низового козацтва не дає підстав для того, щоб отримані на його основі висновки у простій ретроспективі екстраполювати на попередні двісті років козащини. Отже й говорити про те, що із самого початку (та, власне, й наприкінці) на Запорожжі існували класові антагонізми на основі майнової нерівності, немає вагомих підстав. Так само як і стверджувати про класовий характер соціальних конфліктів на Січі, а тим більше про

буржуазно-капіталістичний характер козацьких господарств пізнього періоду.

Отже, Д. І. Яворницький мав усі підстави виокремлювати «рівність» і «народоправство» як глибинні структури козацької спільноти, котрі помітно видозмінилися протягом XVIII ст. Найголовніше, що потребує на застереження, – витлумачення їх у контексті політичної культури XIX ст. У зв'язку з цим цілком доречно розглянути висновки і спостереження сучасної російської дослідниці М. А. Риблової, напрацьовані на основі етнографічного розгляду донського козацтва. Дослідниця наголошує на тому, що раннє козацтво становило феномен, формування і розвиток якого зумовлювалися двома головними чинниками: статевою однорідністю та перебуванням у маргінальному просторі в екстремальних умовах. Маргінальний характер цього простору – водночас і порубіжний (тобто на краю суспільства) і здобичницький – спонукав до відтворення архаїчних структур, котрі мали коріння «в глибинах... соціокультурної традиції», суспільства гінтерланду. Егалітарний характер козацьких спільнот цілком доречно верифіковано нею як «братство», що формувалося за статевою ознакою [16, с. 12–14]. Загальне спрямування висновків М. А. Риблової акцентує протиставлення титульної території (гінтерланду) і Дикого Поля. Утім дослідниця далека від радикального відмежування степового порубіжжя від гінтерланду: козаки сприйняли «вельми архаїчні форми співжиття», однак вони ж і були носіями досвіду державного життя, від якого пішли у степ, і перебували під його впливом, навіть будучи на степовому порубіжжі [16, с. 40].

Запорозькі Вольності до початку XVIII ст. усім загалом своїх територій складала аморфну порубіжну смугу, не маючи визначеної лінії кордону з південними кочовими сусідами та, відповідно, системи її забезпечення регулярною прикордонною службою. Демаркацію кордону на степу вперше було здійснено тільки у 1705 р., відповідно до приписів Константинопольського мирного договору. Відсутність кордону, а заодно й стабільного контролю з боку будь-якої з порубіжних держав, сприяла тому, аби здобичницький промисел залишався одним із основних занять прикордонного населення. Вірогідно ухорницька експлуатація степу і форми самоорганізації ухорницьких ватаг заклали глибинні організаційні основи запорозького козацтва. Сезонний характер пе-

ребування козаків на Січі зберігався упродовж усього часу її існування; навіть в останні десятиліття існування Запорозжя значна кількість козаків, пробувши на Низу з весни до осені, зиму проводила «на волості», себто в Городовій Україні (гінтерланд). З уходницькими ватагами слід пов'язати походження запорозьких куренів, кожний з яких, як ми побачимо нижче на прикладі Кушівського куреня, комплектувався з мешканців окремої місцевості, котрі на Січі підтримували зв'язки земляцтва, часто будучи родичами. Не інакше, як від уходництва походить запорозький звичай щорічно проводити загальновійську раду, на якій спершу розподіляли угіддя між куренями, а потім обирали старшину. Зрештою, традиційна заборона перебування жінок на Запорозжжі (котрої, звісно, дотримувалися далеко не завжди, хоча ми не маємо свідчень про перебування жінок власне на Січі) також слугувала означенням Дикого Поля як терену сезонної здобичницької експлуатації, протиставленого титульній території, її родинним цінностям та розміреним ритмам хліборобської праці.

Розташувавшись на перехресті християнської та ісламської цивілізацій, хліборобського й кочівницького світів, запорозьке козацтво формувалося як прикордонне суспільство, що істотно різнилося від суспільств із типовим для феодальної доби поділом на духовенство, шляхту та поспільство, пануючих і підвладних, майновою нерівністю, кодифікованим правом та розгалуженим адміністративним апаратом. Такий феодалізм існував у Польсько-Литовській державі, що володіла Україною; як процес рефеодалізації можна представити прагнення козацької старшини Гетьманщини до нобілітації. То ж козацтво, попри свій зв'язок із порубіжжям, перебувало у сфері політичної культури Речі Посполитої; як «відблиск гінтерланду» (за Я. Р. Дашкевичем), релігійні, правові, соціальні, політичні тощо елементи, чинні для титульної території, поширювалися на порубіжжя і повсякчас впливали на функціонування тамтешніх владних та суспільних інститутів. Проте останні хоч і перебували під впливом гінтерланду, до того ж і не втрачаючи із ним зв'язку, та все ж випрацьовували власні уклади, максимально адаптовані до степового порубіжжя. Світоглядні імперативи запорозького козака були густо замішані на війській шляхетській етиці, зневазі до комфорту й приватної власності, нехтуванні мирною хліборобською працею, як справою «мужиць-

ною». Звідси пагордове ставлення до невійськового населення Запорозьких Вольностей – сиднів та гречкосіїв. На противагу «нікчемним» посполитим, козаки називали себе «лицарством», наче й претендуючи на статус і привілеї рицарсько-феодальної верстви, як домінанти гінтерланду. Цілком шляхетською рисою можна вважати те, що серед низового козацтва не культивувалися ідеали ощадливості та поваги до багатства, не було й тіні того, що німецький соціолог Макс Вебер назвав «протестантською етикою та духом капіталізму». І хоч звичай смітити грошима й справді личив шляхетній вдачі лицаря, на кшталт оспіваного Адамом Міцкевичем пана Тадеуша, втім заперечення цінності багатства як такого, а заодно і спадкової гербованої шляхетності – це суто козацька риса. Заможного козака-дуку зображено в українських історичних піснях та думах аутсайдером козацької вольниці. Принципи правової та майнової рівності, зневаги до спадкових привілеїв та соціальної ієрархії виступили в ролі глибинних архетипів, що визначали повсякденну поведінку людей степового порубіжжя XVI–XVII ст. **і формували стиль їхнього повсякденного побуту.** Адже такий побут творився тими, хто тікав від феодальної залежності, боргової кабали та прискіпливого ока державної бюрократії, будь-то польської, російської чи української гетьманської. Не хліборобська праця, а здобичництво, «луплення татарських чабанів», тобто військовий промисел, були разом із рибальством і мисливством основними елементами традиційної господарської діяльності низового козацтва. Запорожжя і Гетьманщина (Городова Україна), Низ і «волость» – попри свій зв'язок – становили два різних (у строгому етнографічному розумінні) господарсько-культурних типи і соціально-політичні спільноти, створені одним українським етносом. У Дикому Полі запорожці творили осібний соціальний устрій на засадах додержавного егалітаризму, на який до того ж сильно вплинули тюркські соціальні інститути та політичні традиції євразійського степу.

У межах невеликої і, здебільшого, оглядової статті ми можемо лише побіжно окреслити вторинні потестарні та егалітарні інститути, використовуючи ці поняття, вживані в етнології та історії додержавних (первісних) суспільств. Ми називаємо їх «вторинними», зважаючи на зазначене М. Рибловою відтворення козацькими спільнотами певних архаїчних типів суспільної орга-

нізації і усвідомлюючи, що саме по собі козацтво не було архаїчним суспільством, бодай тому, що саме перебувало під впливом гінтерланду і у зв'язку з ним. Утім, в якості найголовніших елементів, що характеризують відмінність порубіжних структур козацтва від титульної території, слід виокремити притаманні власне Запорозжю інститути, котрі обмежують майнове розшарування, відсутність централізованої редистрибуції (або зародкові форми такої), що унеможливило концентрацію великої власності у приватних руках. Так само відзначимо і своєрідність інституту власності на Запорозжжі, позначену домінуванням колективних форм власності (наприклад куреня) над приватною. Подібне спостерігав А. М. Хазанов у євразійських номадів, відзначивши, що суспільна диференціація кочовиків пригальмовувалася зокрема такими чинниками, як низька густина населення та рухливий характер господарської діяльності [15, с. 272–275]. Про власність, наприклад, Кушівського куреня можемо судити з матеріалів слідства над учасниками грудневого 1768 р. повстання на Січі. Так, цьому куреню належали: «сокири курінні», скатерті, скло, «рушники шиті» тощо. Щонайголовніше, курені виступали суб'єктами господарської діяльності внаслідок того, що кожного року на січовій раді власне між куренями розподіляли угіддя способом жеребкування.

Не завжди з розподілами угідь між куренями була пов'язана практика займанщини – індивідуальна експлуатація нічиєї землі (хоч вона на загал вважалася власністю Війська Запорозького). Споруджені на цій «нічий» землі будівлі, вирощена худоба та збіжжя мали свого індивідуального власника. Проте і в цьому випадку ми дуже часто маємо справу не з приватною власністю, а з різновидами «артільної складщини». У зв'язку з цим цікавий матеріал подає «Реєстр парафіян Нікопольської Свято-Покровської церкви» 1782 р. Так, у містечку Микитиному будинки, в яких мешкали запорожці, зазвичай мали від двох і більше власників, в них жили ще кілька «товаришів» і наймитів. Наприклад, Мокій Гулик (пізніше відомий як старшина Чорноморського козацького війська) мав у Микитиному будинок як спільну власність («неразделенное имение») з Кирилом Гаркушею. У цьому будинку крім Гулика і Гаркуші мешкали їхні товариші – Іван Червоний та Василь Сухий, а ще 3 наймити («служители»)

[1, с. 15]. Це «неразделенное имение» згодом, після смерті Гаркуші, опинилося у власності Гулика. Складене у Нікополі свідомство 1785 р. посвідчує, що Гаркуша брав у позику 1500 рублів у прем'єр-майора Л. В. Великого, яку, згідно із заповітом останнього, Гулик сплатив нікопольській Свято-Покровській церкві з відсотками, що склали 100 рублів [1, с. 57].

Традиційна влада кошового отамана над січовим товариством не була санкціонована кодифікованим правом, а регулювалася звичаєм і трималася здебільшого на авторитеті та силі особистості конкретної людини. Від здатності козацького ватажка організувати вдалих і багатий здобиччю воєнний похід, витребувати від монарха-сюзерена грошове й хлібне жалування, обстоювати права і привілеї Війська Запорозького, а також без конфліктів розподіляти між куренями військову здобич та угіддя для промислів залежала тривалість його порядкування в Коші. Один лідер егалітарної спільноти досить легко замінювався іншим, якщо втрачав здатність бути для неї корисним. Козацьке звичаєве право регламентувало владу кошового і перешкоджало перетворенню її на довічну чи належну до вузького кола старшин: «на раді і на війні він – отаман, а в хаті – рівний, товариш» [3, с. 241]. Як протидія концентрації влади в одних руках був і розподіл функцій між кошовим отаманом і писарем, при цьому кошовий отаман мусив публічно демонструвати свою неписьменність і надавати офіційні документи писарю для оприлюднення на військовій раді. Справа не в тому, що кошові отамани справді були неписьменними (деякі з них, зокрема Пилип Федорів-Пилипенко добре володіли грамотою), а в усталеному звичаї, що передбачав публічність влади.

Російсько-турецька війна 1735–1739 рр. принесла до степового порубіжжя новий розпорядок життя, закріпивши тенденцію до стабілізації кордонів Росії, Польщі та Османської імперії у Північному Причорномор'ї. Запорожжя потрапило під міцний контроль російської прикордонної адміністрації в особі київського генерал-губернатора й колегії іноземних справ. Північна межа Запорожжя була заблокована російськими гусарськими та пікінерськими полками. Цю територію російський уряд намагався вилучити з українського етнічного простору, заснувавши тут Новосербію і Слов'яносербію та заселивши іншоетнічним субстратом. У 1764 р. на цих землях створено Новоросійську губернію,

що неухильно розширювала свою адміністративну мережу вглиб степового простору. А безпосередньо в самій Січі розташувався Новосіченський ретраншемент з російським гарнізоном, озброєним артилерією.

Російський уряд, дотримуючись зафіксованих у Білградському договорі 1739 р. мирних зобов'язань стосовно Туреччини, заборонив запорожцям вести самостійні військові дії проти турецьких підданих – кримських татар і ногайців, завдавати їм будь-яких збитків. Стаття 10 договору визначила розгляд запорозько-татарських суперечок на прикордонних комісіях за участі російських, запорозьких, турецьких й татарських представників [9, с. 38]. У 1742 р. російські та турецькі урядові комісії проклали лінію російсько-турецького кордону, що позначалася візуально-прикметними знаками (курганами, «сітчатками») і проходила по річках Берда і Конські Води (Конка) до місця впадіння останньої в Дніпро, а далі – вниз по головному руслу Дніпра через плавні до річки Кам'янки й середньої течії Південного Бугу [6, с. 834–835]. Ламаючи складний комплекс взаємин і відшліфовані століттями способи взаємодії запорожців із тюркомовними сусідами, російська і турецька прикордонні адміністрації почали систематично втручатися до повсякденного життя населення степового порубіжжя. Традиційні форми життєдіяльності запорожців, ногайців і кримських татар піддалися прискіпливій регламентації з боку обох імперських урядів. Законодавство обох імперських держав заборонило освячений місцевим звичаєвим правом здобичницький промисел. Як писав із цього приводу український історик Михайло Слабченко, «Здобичництво XVIII ст. то – антиправне явище, проти якого боролосся Запорозжя, зовсім не базуючись на ньому, як легальний спосіб здобувати блага воно саме й перестало існувати в XVIII ст.» [2, с. 186].

Життя на порубіжжі стрімко змінювалося, заодно й трансформувалася організація влади Війська Запорозького. У 1740–1750-х рр., за кошових отаманів Якіма Ігнатовича Малого, Олексі Білицького, Григорія Федоровича Лантуха та Пилипа Федоровича Пилипенка, загальна військова рада втратила колишнє значення і витіснилася сходками курінних отаманів, військової старшини, а також «старих» або «значних» козаків. За словами одного сучасника, порядок обрання старшини на військовій

Раді «согласием старшины пересекся», сам же кошовий настільки збільшив свою владу, що «властен ... без всякого суда ... не ответствуя никому, приказать лишить жизни [козака]» [8, с. 632]. Старшина неодноразово пропонувала російському урядові реформувати Військо Запорозьке за зразком Війська Донського, завдяки чому кошовий і старшина стали б «неперемняемы».

Причин, котрі спонукали трансформацію організації влади на Запорозжжі годі шукати серед внутрішніх чинників. Наголосимо на тому, що запорозьке козацтво було традиційним суспільством, себто – орієнтувалося на традицію, постійне відтворення того комплексу відносин, що існував раніше. Звідси – така визначальна роль звичаїв і прецедентів, сакралізація «старовини». Дія зовнішнього чинника, а саме стабілізації кордонів на степовому порубіжжі, – ось та логічна підстава, яка дозволяє встановити причинно-наслідковий зв'язок у процесі нівеляції потестарних і егалітарних структур запорозького козацтва та виникнення тенденцій перетворення його на стратифіковане суспільство в останні десятиліття існування Січі. У якості непрямой аналогії, наведемо висновок А. Хазанова стосовно процесів стратифікації і суспільної диференціації у номадів: «Кочівницьке суспільство [саме по собі] не дає можливостей для стабільної соціальної диференціації тільки за рахунок внутрішнього розвитку. В якості стабілізатора повинен виступити зовнішній фактор» [15, с. 278]. Для запорозького козацтва (при всій його відмінності від номадних колективів, проте й зі значною кількістю аналогій) таким зовнішнім стимулом для суспільних диференціалізаційних процесів і «стабілізатором» виниклих стратифікацій виступав гінтерланд, котрий спромігся встановити контроль над степовим порубіжжям і переструктурувати кордони з аморфної межі на чітко проведені з адміністративної влади лінійний кордон, гарантований дією центральної влади. Історично сталося так, що таким гінтерландом для Запорозжжя стала не Річ Посполита, не Гетьманщина (хоч і та, і інша прагнули встановити подібний контроль), а Російська імперія. Запорозька старшина була зацікавлена у тісній взаємодії з нею, оскільки ця взаємодія дозволяла виокремитися з недиференційованого козацького загалу і утвердити свій владний статус. Проте зиск від використання цього важелю можна було отримати до тієї міри, доки цей останній не починав створювати загро-

зу для всього Запорозжя як автономного утворення. Балансування на межі між зиском і його протилежністю склало основу діяльності останнього кошового отамана Петра Калнишевського, вихідця із середовища сотенної старшини Лубенського полку.

Перша документальна звітка про перебування П. І. Калнишевського на Запорозжі датована 1754 р., коли він посідав посаду військового осавула. Є більше підстав триматися думки про те, що Калнишевський, будучи сотенним старшиною Лубенського полку, потрапив на Січ після 1739 р., тобто по закінченню російсько-турецької війни. Його старші родичі Андрій і Давид (брати батька?) були козаками Кушівського куреня за кошівства Івана Малашевича, тобто під час перебування Війська Запорозького у кримському підданстві та заснування Нової Січі [3, с. 16]. Крім того, на Січі був ще один старший родич Петра Івановича – Зиновій, отаман Ведмедьківського куреня, котрий потрапив до запорозької депутації у Петербург у 1742 р. Можливо, Д. І. Кулиняк має рацію, вважаючи, що ця постать стала ключовою у появі П. І. Калнишевського на Запорозжі [13, с. 11], хоча й не подає належних аргументів. Як нам здається, на приїзд П. І. Калнишевського в Січ могли вплинути Андрій і Давид, принаймні до авторитетної пам'яті про них апелював старий козак Кушівського куреня Семен Чорний (бувший з ними «в прожити»), прохаючи Калнишевського про допомогу [9, с. 16]. Д. Яворницький розшукав поблизу гирла р. Базавлука старий запорозький цвинтар і могилу з написом на хресті: «Калниш козак куреня Кушовського», котрий помер 5 жовтня 1749 р. Можливо, вона належала Андрію або Давиду Калнишам. Прикметно, що біля могили містилося пасмо Калнишиха, назва якого, напевне, походила від зимівника козака Калниша [24, с. 233–234], тепер воно затоплене Кавоським водосховищем.

Не завжди на Січ приходили навмання, не маючи там ані родичів, ані підтримки земляків. Устаткувавши зимівник, запорожець зазвичай запрошував зі своєї батьківщини родичів та односельців для допомоги по господарству, часто – молодих племінників (оскільки сам зазвичай був неодружений). У разі успішного ведення господарства зимівник розростався до хутора чи села, як наприклад с. Шолохове, засноване в 1740 р. (Нікопольський район Дніпропетровської області). Взаємодопомога по лінії крив-

ної спорідненості та земляцтва помітно впливала на структуру соціальних зв'язків і визначала склад запорозьких куренів. У запорозькому товаристві, позбавленому стійких соціальних рангів та притаманної для гінтерланду стратифікації), важливим чинником соціалізації була належність до певних мікроколективів, створених на основі земляцтва. Вірогідно на ґрунті земляцтва виникли Уманський, Канівський, Менський, Батуринський, Корсунський, Донський та інші курені. У складі Кушівського куреня було багато вихідців із Роменщини та взагалі з Лубенського полку. То ж, вірогідно, Петро Іванович потрапив на Січ на запрошення старших родичів – Андрія та Давида Калнишів, котрі протегували йому своїм авторитетом у перші роки його перебування на Запорожжі.

Життя на Запорожжі часів Нової Січі помітно відрізнялося від попереднього періоду. Після укладення російсько-турецького мирного договору в Білграді 1739 р. на степовому порубіжжі державні кордони піддано чіткій демаркації, розгалузилася система підтримання їхньої безпеки і зросли обсяги державної регламентації життя прикордонного населення: запорожців, ногайців, кримських татар та ін. За влучним висловом М. Слабченка, тоді «і містечка переорганізовувалися на новий кшталт, хоча зовнішній вигляд їхній наче мало змінився: в них ще вешталися запорожці, але вже не гриміли постріли, не ляскали шаблі, чути було рипіння торговельних ваг, ніби хустками махали вітряки та брязкали гроші». Убезпечення порубіжжя від масштабних набігів кочовиків приваблювало на степові терени хліборобську та торговельну людність. Козаки та міщани Гетьманщини, особливо Лубенського та Полтавського полків активно залучалися до транзитної торгівлі, шляхи якої проходили через Запорожжя. Зокрема полтавські купці та запорожці створювали комерційні товариства, що спеціалізувалися на кримській торгівлі, що транзитом проходила через Січ [14, с. 98–102]. Генеральна, полкова і сотенна старшина Гетьманщини завзято споряджала чумацькі валки у південному напрямку. Деякі з них, як наприклад, гетьманський старшина Онисим Кривицький, мали власні зимівники на Запорожжі [16, арк. 108]. Розвиток торговельних операцій і господарських зв'язків потребував створення на Запорожжі належної інфраструктури під контролем кошового отамана. За цих обставин по-

сади кошового і кошової старшини набули ключового значення; на процедуру обрання керівників Коша дедалі більше починають впливати представники торговельно-господарських верств Запорозжя, пов'язані з городовим козацтвом і гетьманською старшиною. Означена тенденція цілком пояснює, яким чином міг опинитися на Запорозжжі вже немолодий представник сотенної старшини з Гетьманщини і швидко зайняти керівні посади на Січі.

На Січі Петра Калниша записали в реєстри Кушівського куреня, до якого належали його старші родичі Андрій і Давид. У реєстрі Кушівського куреня за 1755 р., що налічував 460 козаків, його подано 10-м номером. Не є випадковим, що кушівським курінним отаманом був Калнишів земляк – Григорій Чорний, він же – полковник Самарської паланки [18, арк. 28, 35 зв., 128]. Розгалужена родина Чорних посідала помітне місце на Запорозжжі. До неї належали осавул Парфен Чорний, перевізький полковник Тарас Чорний, отаман Мишастівського куреня Мойсей Чорний, полковник Микола Чорний, писар Герасим Чорний. Прикметно, що їхні прізвища були вирізьблені на дверях церкви Покрови Богоматері в Ромнах як її фундаторів, що звісно пов'язує їх походження з Роменщиною. До речі, Семен Чорний, козак Кушівського куреня, був побратимом Андрія і Давида Калнишів [13, с. 16].

Етапи політичної кар'єри Калнишевського представлені його перебуванням на посадах військового осавула (1754, 1757 рр.), у складі депутації Війська Запорозького до Санкт-Петербургу (1755–1756, 1759–1760), військового судді (1758, 1761). З 1762 р. він – фактичний керівник Запорозжя. Значна кількість офіційних документів у цей період підписується власне ним, зокрема листи писарю Чугуївцю для проїзду до Петербургу для клопотання з приводу забораних у запорозців угідь; часто ім'я військового судді фігурує після підпису кошового Григорія Федорова Лантуха: «атаман кошевой Григорій Федоров. Войсковой судья Петр Калнишевский, атамани куренные и все товариство» [22, с. 18, 50]. Російська прикордонна адміністрація протягом цього року, поруч зі зверненням в офіційній кореспонденції за усталеною формою: «кошовому отаману з товариством», часто паралельно зверталася й до військового судді. Так, у листі графа П. Дев'єра від 9 серпня 1761 р. фігурує звернення: «государи мои приятные друзья Григорий Федорович и Петр Иванович» [19, арк. 82]. Прикметно, що

в листах гетьманської канцелярії значився лише один адресат: кошовий отаман без означення імені, а ієромонах Межигірського монастиря Феодорит звертався не до кошового отамана (офіційного ктитора монастиря), а до військового судді: «высокоблагородный господин Петр, славного Войска Запорожского Низового достойно почтенный судья» [19, арк. 101–108, 122]. Останнє вказує на те, що контроль за фінансовими та іншими владними ресурсами перебував у руках Калнишевського.

При цьому Калнишевський підкреслено виявляв зовнішні знаки шани до номінального кошового. У серпні 1761 р. він опікувався виготовленням «коляски» (карети?) для Григорія Федорова [19, арк. 84–85]. Будучи вже у віці і втомившись від керівництва Кошем, Федоров подав до генеральної військової канцелярії до А. Я. Безбородька прохання «в начатие нового года уволится». Ще 8 липня 1761 р. він клопотався у листі до гетьмана, аби його родичі, що мешкають у с. Піски Курінної сотні Лубенського полку, були звільнені від сотенних повинностей і підпорядковувалися лише гетьманській канцелярії. За собою ж він прохав залишити «нинішній його чин». Біографія кошового отамана Григорія Федорова-Лантуха може видатися хрестоматійним зразком життєвого шляху запорожця. Про себе він писав: «Я от малых моих еще лет пры Войске Запорожском Низовом в службе ... до пятидесяты лет нахожусь... Как и в прошлые крымские и во все походы был враженный против неприятеля в партиях прыступах и нещадя жывота своего и ныгде не закрывая лица, поступал ревностно отчего и раны принимал и ныне в оном Войске Запорожском по разным ныжным чинам уже вторично по апробации вашей ясневелможности управляя, не малую должность, главным комендырем ... служу» [19, арк. 155, 209–210]. То ж, вірогідно, датувати народження Федорова можливо останнім десятиліттям XVII ст., тобто тим часом, яким усталено датують народження Калнишевського. Хоча безперечно, Федоров був набагато старший за нього; та, незважаючи на свій поважний вік і тривале перебування на високих посадах у Війську, він не накопичив значних статків. А життя Калнишевського складалося за іншим сценарієм: на той час він відзначився тільки переслідуванням гайдамаків і двома депутаціями до царської столиці; обставини його діяльності у період 1754–1762 рр. спонукають бачити в ньому особу, вік якої не міг перебільшувати 50 років.

Петро Калнишевський належав до нового покоління козацької старшини, призвичаєного до товарно-грошових відносин, що розгорталися в умовах існування мирних кордонів на степовому порубіжжі. Це старшинське угруповання й привело його до кошівської булави в 1762 р. Ми не маємо докладних відомостей про обставини першого обрання Калнишевського на кошового отамана. Проте соціальне обличчя його прихильників цілком зрозуміле: це – заможні козаки, які прагнули стабільних політичних умов та адміністративних гарантій для розвитку свого, орієнтованого на зовнішні ринки господарства. Конкурентів Калнишевського підтримувала запорозька сірома, яка трималася традиційних звичаїв, прилаштованих до здобичницького життя на степовому порубіжжі. Кошівство його попередника Григорія Федорова-Лантуха, за соціальним походженням близького до сіроми, прослідковується за документами до кінця липня 1762 р. [20, арк. 115 зв.].

12 вересня 1762 р. Калнишевський вже як кошовий отаман був присутній у Москві на коронації Катерини II [1, с. 375]. Проте після повернення на Січ, йому не довелося довго тримати булаву. Причина цього не тільки в негативній реакції російського уряду на спробу запорожців обрання нового кошового, але і в гострому протистоянні козацьких угруповань. Вплив партії сіроми на загальній раді 1763 р. спричинив до нового обрання кошовим отаманом Григорія Федорова-Лантуха, а наступного року – Пилипа Федорова, що було для обох козацьких угруповань вимушеним і тимчасовим компромісом. Певний час їх підтримував російський уряд, котрий вимагав від запорожців відмовитися від щорічного обрання старшини. Хоча уряд не міг бути задоволений тим, що Кіш очолює не реальний, а номінальний козацький урядовець, що не має сили впливати на події. Нестабільна ситуація на кордонах із Туреччиною, поширення гайдамацтва, безконтрольне поведіння запорозької сіроми диктували царату необхідність сприяти зміцненню влади кошового отамана, який би мав підтримку з боку заможного козацтва і старшини, а з іншого – був більш контрольований прикордонною адміністрацією, ніж висуванці від сіроми. Значне козацтво ставилося до таких намірів із зацікавленням, втім протидія більшості козаків примушувала російську владу бути поблажливою у цьому питанні.

Остаточоно закріпивши за собою кошівську булаву у січні 1765 р., Калнишевський став призначати на ключові посади у Війську Запорозькому тих козаків, які у своїх господарських справах, кар'єрі й добробуті завдячували тільки йому особисто. Його першими помічниками стали військовий суддя Павло Головатий, котрий був перед тим військовим суддею, а також військовий писар Іван Глоба, який до того служив писарем на перевозах. Антон Головатий, пізніше відомий як один із керівників Чорноморського козацького війська, перш ніж стати військовим писарем, служив у команді «молодиків при боці кошового», був козаком Кущівського куреня, згодом – писарем Самарської паланки, потім старшиною в Коші, допомагаючи у канцелярській справі військовому судді та кошовому під час військових походів, а на 1768 р. вже бачимо його на посаді військового писаря. Рідний для Петра Калниша Кущівський курінь став відрізнитися від решти своїм привілейованим становищем. То ж Г. О. Потьомкін у листі до Калнишевського не випадково називав його «головним у Січі куренем» [1, с. 388, 522, 540]. Саме з Кущівського куреня кошовий добирав собі вірних служителів, а найчастіше – своїх земляків та родичів.

Управління Кодацькою паланкою Петро Іванович доручив своєму племіннику Йосипу Підгайному-Калнишевському. Ще будучи військовим суддею, Петро Калнишевський у 1761 р. до себе на Січ запросив Йосипа, котрий служив у Смілянській сотні під командою сотника Григорія Єременка; свого небожа він відряджав до Глухова для того, щоб познайомити із впливовими вельможами з оточення гетьмана [19, арк. 212]. Призначивши племінника полковником Кодацької паланки, землі якої простягалися від Нового Кодака до Нової Січі, він зміцнив свої позиції. Від'їжджаючи у справах за межі Запорозжя, кошовий зазвичай доручав йому слідкувати за своїм господарством. Полковий старшина Петро Хижняківський став полковником Орільської паланки після того, як виконав особисті доручення кошового, зокрема стягнув борг з одного чигиринського купця. Незмінним управителем величезного господарства Калнишевського протягом 20 років залишався Гарасим Чорний, представник розгалуженої родини Чорних, земляків кошового. У лютому 1775 р. Г. Чорний виконав почесне доручення Калнишевського – привіз з Петербургу литаври, надані козацькому товариству Г. О. Потьомкіним [1, с. 545].

Стрижем управлінської стратегії кошового отамана Калнишевського стала, з одного боку, боротьба із гайдамацтвом (на чому наполягав російський уряд і що відповідало прагненням значних козаків), з іншого – захист автономії Війська Запорозького. Міцності влади Калнишевського сприяли його особисті контакти із впливовими російськими вельможами та гетьманською старшиною. Кошовий надсилав їм щедрі дарунки та виконував різні доручення із торговельних та конфіденційних справ. І отримував з цього не лише торговельний, але й політичний зиск. Так, у відповідь на дарунок київському генерал-губернатору Воєйкову борзих собак Калнишевський у 1768 р. мав від нього запевнення: «всем под командою моею находящимся найкрепчайше подтверждено, даб[ы] отнюдь ничего противного ... к Войску Запорожскому принадлежащим [людям], чинить не дерзали, но напротив того, всякие снисхождения и приязнь оказывали» [2, с. 56].

Російська влада хоч і створювала загрозу для автономії Запорожжя, але, водночас, надавала кошовому отаманові і старшині можливість беззмінно перебувати на своїх посадах і поволі нівелювати егалітарні інститути, уособлені загальною військовою радою, на якій щорічно обирали керівників козацької спільноти. Дієвість «російського чинника» була вповні випробувана під час повстання січової сіроми 26 грудня 1768 р., котра ледь не позбавила Калнишевського не тільки влади, але й життя. Врятувавшись втечею через «верх потолочний» свого будинку і знайшовши порятунк у Новосіченському ретраншементі, кошовий отаман наступного дня придушив повстання, спираючись на підтримку козаків Куцівського куреня та російського гарнізону. При цьому маємо підстави зауважити про нектласовий характер повстання сіроми, а швидше про конфлікт між різними групами козацтва, котрі порізно ставилися до процесів стабілізації кордону і руйнування традиційного укладу. Серед представників так званої «сіроми» ми бачимо людей досить заможних, як, наприклад, Василя Кишенського. Останній, будучи «козаком знатним», упродовж 1750–1760-х рр. вів достатньо серйозні кредитно-фінансові операції і був впливовою особою серед торговців рибою, кримською сіллю тощо [21, арк. 58–59 зв.].

Таким чином, протягом 1750–1760-х рр. процес нівеляції традиційних потестарних і егалітарних структур запорозького ко-

зацтва відбувся в результаті зовнішнього чинника – стабілізації кордонів на російсько-турецькому порубіжжі, котрий був одним з елементів збільшення контролю Росії за українською периферією. Стабілізація кордону мала своїм наслідком привнесення до порубіжжя соціополітичних моделей, притаманних гінтерланду. Викладений вище матеріал дозволяє також дійти висновку про амбівалентне ставлення запорозької керівної верстви до збільшення обсягів присутності російської влади на теренах Війська Запорозького. З одного боку, російський централізм створював основу для виокремлення старшини від пересічного загалу козацтва і зміцнював її панівне становище, з іншого – послідовно згортав обсяги автономії Запорожжя як самоврядної спільноти. Ця амбівалентність обумовлювала непослідовність і суперечливий характер дій керівництва Коша в період, безпосередньо довший до часу ліквідації Січі.

Бібліографічні посилання

1. *Анцишкін І. В.* Документи Нікопольської Свято-Покровської церкви у зібранні Нікопольського державного краєзнавчого музею / І. В. Анцишкін // *Козацька спадщина. Альманах Нікопольського регіонального відділення НДІ козацтва Інституту історії України НАН України.* – Вип. 1. – Нікополь-Запоріжжя, 2004.
2. *Гісцов Л. З.* До портрета П. Калнишевського / Л. З. Гісцова // *Архіви України.* – 1991. – № 3 (227), травень-червень.
3. *Гісцова Л. З.* Приватне листування Петра Калнишевського / Л. З. Гісцова // *Київська старовина.* – 1993. – № 3.
4. *Голобуцький В.* Запорозьке козацтво / В. Голобуцький. – К., 1994.
5. *Голобуцький В. О.* Запорізька Січ в останні часи свого існування / В. О. Голобуцький. – Д., 2004.
6. *Инструмент разграничения земель между Россией и Портою в 1742 году // Записки Одесского общества истории и древностей.* – Т. 2. – Одесса, 1852.
7. *Кулиняк Д.* Лицар Дикого Поля: Історико-документальна повість-есе / Д. Кулиняк. – К., 2005.
8. *Лазаревський А.* Запорожжє в концє XVIII века (современная записка) / А. Лазаревский // *Киевская старина.* – 1889. – Т. XXVII, декабрь.
9. *Михнев Р.* Россия и Османская империя в международных отношениях в середине XVIII века (1739–1756) / Р. Михнев. – М., 1985.
10. *Рыблова М. А.* Донское братство: казачьи сообщества на Дону в XVI – первой трети XIX века / М. А. Рыблова. – Волгоград, 2006.

11. *Скальковський А. О.* Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького / А. О. Скальковський. – Д., 1994.

12. *Слабченко М.* Паланкова організація Запорозьких Вольностей / М. Слабченко // Праці для виучування західно-руського та українського права. – Вип. VI. – К., 1929.

13. *Стороженко О.* Споминки про Микиту Леонтійовича Коржа / О. Стороженко // Марко Проклятий. Повість. Оповідання / упоряд., передм. та приміт. П. Хропка. – К., 1989.

14. *Тіщенко М.* Нариси історії торгівлі Лівобережної України з Кримом у XVIII ст. / М. Тіщенко // Історично-Географічний збірник. Видає комісія для складання Історично-Географічного Словника України. – Т. 2. – К., 1928.

15. *Хазанов А. М.* Кочевники и внешний мир / А. М. Хазанов. Изд. 3-е, доп. – Алматы, 2002.

16. Центральний державний архів України у м. Києві. – Ф. 229, оп. 1, спр. 63. 1758–1761 рр. – Далі: ЦДІАК

17. ЦДІАК. – Ф. 229, оп. 1, спр. 120. 1762–1763 рр.

18. ЦДІАК. – Ф. 229, оп. 1, спр. 28. 1755–1757 рр.

19. ЦДІАК. – Ф. 229, оп. 1, спр. 67. 1759–1775, 1778 рр.

20. ЦДІАК. – Ф. 229, оп. 1, спр. 120. 1762–1763 рр.

21. ЦДІАК. – Ф. 229, оп. 1, спр. 234. 1769–1773 рр.

22. *Еварницький Д. И.* Источники для истории запорожских козаков / Д. И. Эварницкий. – Т. II. – Владимир, 1903.

23. *Еварницький Д. И.* Последний кошевой атаман Петр Иванович Калнышевский / Д. И. Эварницкий. – Новочеркасск, 1887 (Оттиск с журнала «Дон»).

24. *Яворницький Д. І.* Запорожжя в залишках старовини і переказах народу / Д. І. Яворницький. – Ч. I. – Д., 2005.

25. *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків / Д. І. Яворницький. – Т. I. – К., 1990.

Надійшла до редколегії 30.11.09